

Broekhuijsen in diepte.

Achtergrond informatie bij een collectie stereofotokaarten van het Rijksmuseum

Ton de Zwart, Amsterdam – Duivendrecht, 13 april 2024

Inleiding

Stereofoto's, bestaan ze nog? Mensen kiezen nu voor het gemak van foto's maken met hun telefoon. Rond 1900 had men amper de mogelijkheden om zelf foto's te kunnen maken, in andere landen en van vreemde mensen, dieren en objecten. Kinderen kwamen niet verder dan hun buurt dus (stereo)foto's maakten hun kennis en verbeelding aanzienlijk breder. In diepte zien maakte het werk ook nog levensecht. Zo ver als het afgebeelde toen van de kijkers stond, zo moeilijk in navoelbaar nog is die sensatie in onze tijd.

Dit artikel biedt het verhaal achter een collectie stereofotokaarten die in het bezit is gekomen van het Rijksmuseum te Amsterdam. Twee ontwikkelingen in de maatschappij van toen worden geïllustreerd met een school, een buurt, een schoolhoofd en een speelgoedwinkel. Enerzijds was er de opkomst en popularisering van het medium fotografie. Aan de andere kant zag men de groei in aantallen leerlingen en de noodzaak tot verbetering van de kwaliteit het onderwijs door de onderwijswetten en de invoering van de leerplicht in 1900.

Die wereld van een schoolhoofd van de lagere school en zijn stereofotokaarten zijn tegenwoordig verdwenen. De belangstelling voor het gebruik van media in het onderwijs om de lesstof boeiend te is nog even groot. Begonnen wordt met de biografie van de man die hier een enorme impuls aan heeft gegeven en hoe hij met foto's het zogenoemde aanschouwingsonderwijs uitbreidde. Met een schandaaltje als voorbeeld wordt vervolgens uitgelegd dat onderwijzers destijds nog ongereguleerd in een vrije markt konden opereren, met behulp van een bedrijf als producent.

Tenslotte worden het product zelf – een Aardrijkskundige Beeldengalerij voor de scholen – en de maker, de firma Merkelbach & Co, behandeld.

Broekhuijsen, een onderwijzersgeslacht

Martien Johan Broekhuijsen, roepnaam Martien, werd geboren in Voorburg op 13 augustus 1871 als zoon van Mozes Broekhuijsen en Antje Verheul.¹

Afbeelding 1 Op de groepsfoto staan Mozes en Antje met tien kinderen. De meest rechtse jongen (staand) is Martien Johan. Zie noot 2 achter dit artikel.

De familie Broekhuijsen stamde af van Ashkenazische joden, maar omdat de vader van Mozes trouwde met een Nederlands Hervormde vrouw plaatste hij zich door dit huwelijk buiten de joodse familie.

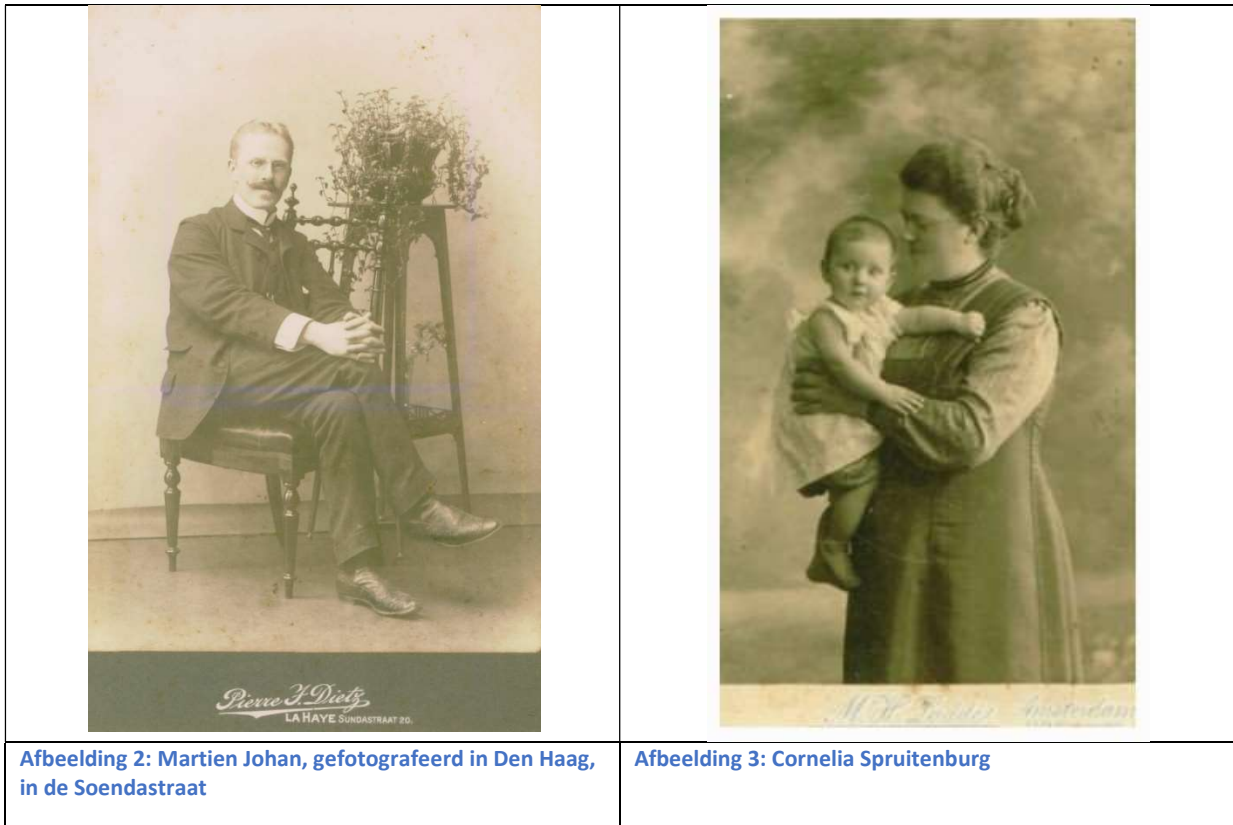
De meeste kinderen werden (hulp)onderwijzer(es), zo ook Martien. Hij bezocht van 1885 tot 1889 de Rijks Kweekschool voor Onderwijzers en Onderwijzeressen te Haarlem en sloot de opleiding af met de gewone akte voor onderwijzer met het landelijk schriftelijk examen. Hij woonde enige tijd in bij zijn halfbroer Anthonie – ook onderwijzer en later schoolhoofd in Den Haag – eerst in Amsterdam aan de Westerstraat nr. 8, vervolgens enige tijd op de Nassaukade 9. Toen Anthonie op 19 oktober 1894 trouwde, moest Martien zelf een kamer gaan zoeken.²

Ondertussen werd hij “eerste onderwijzer aan de school der 1^e klasse No. 86”.³

De hoofdkate verkreeg hij vervolgens na avondstudie door middel van een door de regering georganiseerd staatsexamen. Hij besloot dan ook begin maart 1897 te solliciteren als hoofd aan een school “der 2^e klasse Lr. S”. Met vier andere onderwijzers werd hij door B. en W. voorgedragen⁴ en op woensdag 24 maart 1897 benoemde de Gemeenteraad van Amsterdam hem als hoofd van school

S.⁵ Hij trad daarmee in de voetsporen van zijn vader Mozes: hoofdonderwijzer en zoals later zou blijken, als een ontwikkelaar van leermiddelen.

Verzekerd van een goede baan kon hij trouwen met Cornelia Spruitenburg – tante Nel – geboren in Haarlemmermeer op 16-7-1872⁶. Het huwelijk vond daar plaats op 28-7-1897.

Het echtpaar kreeg vijf kinderen: Antje Alida Hendrika, Willem Cornelis, Martien Johan, Egbert en Elisabeth Johanna Maria. Deze kinderen zijn later allemaal goed terecht gekomen. Twee van hen emigreerden naar de V.S.. Zoon Martien Johan was advocaat en procureur generaal in Den Haag.

Het echtpaar woonde vanaf 9-12-1925 tot 28-3-1950 in Amsterdam op de J.M. Coenenstraat 35'. Hun burens op twee hoog waren de toen nog jonge fotograaf Philip Mechanicus en zijn toenmalige vrouw Antje Jonkman. Fotografie zal op de trap of bij hen thuis wellicht een onderwerp van gesprek geweest kunnen zijn.

Afbeelding 4 J.M. Coenenstraat. Rechts eerste etage, jaren 50

De Lepelstraatschool

Officieel is de naam “school S, School voor Openbaar Lager Onderwijs” aan de Lepelstraat nr. 22, maar in de volksmond werd het de Lepelstraatschool.

De Lepelstraat bevond zich achter de Onbekende gracht en liep parallel aan de Nieuwe Achtergracht door tot aan de Roetersstraat. Op de buurtkaart van 1876 is de Lepelstraat nog maar een heel kort straatje.⁷

Afbeelding 5 De Lepelstraat in Amsterdam

De Lepelstraat werd overwegend door joodse huishoudens bewoond. Op de Lepelstraatschool zaten dan ook veel joodse kinderen die in de buurt woonden. In het “Nieuw Israelietisch Weekblad” verschenen met regelmaat advertenties van de school en af en toe een ingezonden brief van Dhr. Broekhuijsen zelf waarin hij ouders oprop om deel te nemen aan naschoolse activiteiten tegen een

kleine betaling. Oproepen van het hoofd der school werden stevast ondersteund met een aanbeveling van Rabbijn Sarlouis.⁸

Burgemeester en Wethouders stelden de Gemeenteraad voor om met ingang van 1 februari 1934 eenentwintig lagere scholen op te heffen, waaronder de Lepelstraatschool.⁹ Dit werd in december goedgekeurd. Het schoolgebouw kwam leeg te staan, al maakten diverse organisaties nog wel gebruik van de gymnastiekzaal, waaronder het opleidingscentrum van de brandweer: de school had net een nieuwe vloer in de gymnastiekzaal gekregen...¹⁰ In het gemeentearchief wordt op de kaart van het adres – de woningkaart – de school doorgestreept.¹¹

Nummer <i>22</i>	<i>W^I</i>	Lepelstraat
Geheel of gedeelte van het perceel:	Bestemming: <i>School voor Openbaar Hoger Onderwijs, Lepelstraatschool</i> <i>School.</i>	In gebruik bij: <i>Conto. 10.50 Crg.</i>
		<i>h</i>

Afbeelding 6 Woningkaart Lepelstraat 22

Broekhuijsen zelf moest met ingang van het nieuwe schooljaar stoppen met zijn werk als schoolhoofd. Wel bleef hij zich directeur van ACTOVO noemen, met als adres zijn privéadres en als cursuslocatie de Lepelstraat 22.¹² Na 1934 verschenen er geen advertenties meer van hem in de dagbladen.

Het onderwijs in die tijd

Martien was een betrokken man die zich inzette voor de leerlingen en de kinderen in de buurt. Uit verschillende documenten blijkt dat hij en zijn collega's ook naschoolse activiteiten organiseerden, zoals het vertonen van lichtbeelden met behulp van een toverlantaarn op speciale middagen en het opzetten van uitstapjes tijdens de vakantie, voor, zo schreef hij: "kleine en groote kinderen (die) zullen blijven in hun oude, ongezellige omgeving, zwervend langs de vuile straten.... Die kinderen, welk niet in de gelegenheid zijn, eenigermate van de vakantie te genieten, wandelingen te gaan maken in de onmiddellijke omgeving van Amsterdam."¹³ Broekhuijsen adverteerde hierover in de krant en hield de financiering in de gaten.

Mejuffrouw L. Duizend organiseerde deze wandeltochten. Ook waren er (betaalde) sportactiviteiten en uitstapjes. Een ouder die de deelnamegelden wilde innen, werd op haar vingers getikt. Hier ging het schoolhoofd over.

Opleidingsklassen en een schandaal

Een schoolhoofd in die tijd had alle ruimte in zijn agenda om tijdens zijn werk er allerlei activiteiten naast te doen.¹⁴ In het geval van Broekhuijsen leidde dat tot een publiek schandaal.

Zo kon men, onder leiding van Dhr. Broekhuijsen die in dienst was van de Gemeente Amsterdam een private avondcursus voor opleiding tot onderwijzer volgen¹⁵ en kon men zich bij hem ook voorbereiden op het examen voor de hoofdakte.¹⁶

Die cursus heette “A.C.T.O.V.O” – Amsterdamsche Cursus tot Opleiding van Onderwijzers en Onderwijzeressen” en was opgericht in maart 1912. Het was een avondopleiding die cursisten klaarstoomde voor het mondelinge staatsexamen. De inhoud van de lessen bestond voornamelijk uit het bij elkaar “sprokkelen” van de verschillende akten, het leren van de reglementen, de onderwijswet en het oefenen van het mondelinge examen. De Lepelstraatschool werd een Normaalschool.¹⁷ De meeste jongelui die onderwijzer wilden worden, kwamen als kwekeling op de lagere school waar zij al doende het vak leerden, voordat zij zich aan de examens tot het verkrijgen van een akte van bekwaamheid onderwierpen.

Volgens het rooster van juli 1912 waren er zes docenten aan verboden, waaronder zijn jongste broer Wilhelm Pieter (Oom Willy), die zijn kandidaats had gehaald in wis- en natuurkunde en les gaf in fysica en natuurkunde. Hij werd later leraar in het middelbaar onderwijs.

Een subsidiekwestie was de bron voor een schandaal dat zelfs de landelijke dagbladpers haalde. Hij ontving namelijk fl. 700,- per leerling van het Rijk. De particuliere cursus, die twee jaar duurde, vond plaats in een door de gemeente gesubsidieerd schoolgebouw.

Als docenten waren in 1912 ook benoemd het schoolhoofd van openbare lagere school nr. 129 en een leraar die beiden opleidden voor de gemeentelijke kweekschool. Het waren twee docenten, die als examinatoren het staatsexamen afnamen en waardoor Broekhuijsen verzekerd was van een gestage stroom van gezakte leerlingen in zijn particuliere cursus.

In een uitgebreid artikel in de krant, geschreven door vakbondsleden,¹⁸ werd Broekhuijsen in zijn “begeerlijkheid naar de subsidies” een zeer zakelijke en praktische heer genoemd.

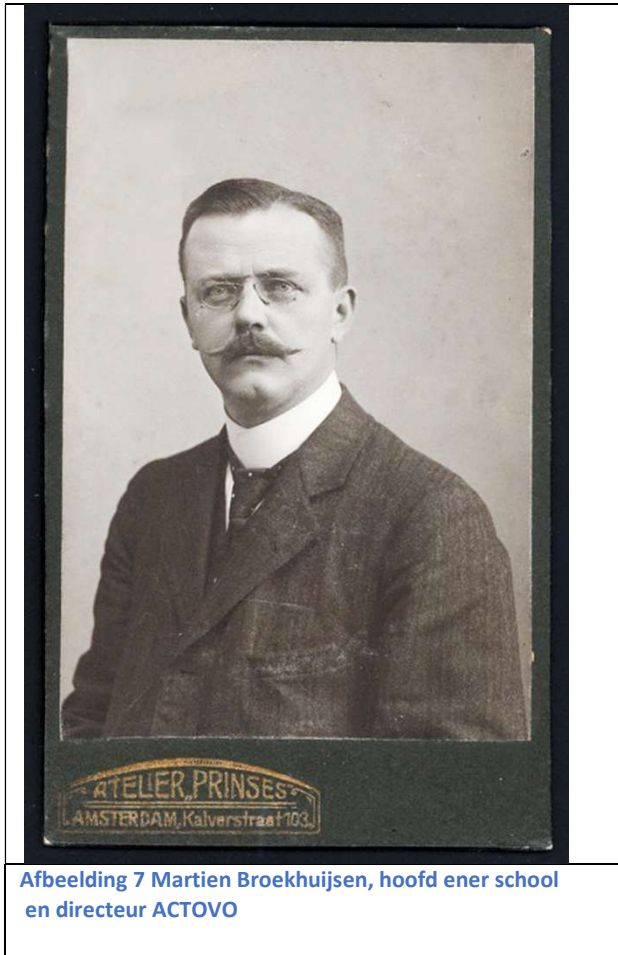
Broekhuijsen adverteerde met het gegeven dat zijn cursus een slagingspercentage had van 71% en zelfs van HBS-leerlingen 86%, in tegenstelling tot de helft van de jongens en meisjes dat slaagde voor het landelijke examen. De adressen van alle ouders van de gezakte leerlingen van school nr. 129, zo verklaarde hij in alle eerlijkheid zelf, had hij gekregen van zijn collega's van de cursus die ook op voornoemde school de examens hadden afgenomen. Zo kon hij de ouders van deze leerlingen direct oproepen voor zijn cursus die als privéopleiding een hoog slagingspercentage had.¹⁹

Het ging om leerlingen die volgens Broekhuijsen en de twee overige medewerkers niet werden toegelaten tot de Rijkskweekschool (in Haarlem), de Gemeentelijke kweekschool en de Hervormde kweekschool in Amsterdam, zo betoogden zij ter verdediging.

De beschuldiging in de gemeenteraad was dat de heren “hun eigen zak spekken” en “misbruik maken van ambtelijke positie.. ten eigen financiële voordeel.”. De zaak werd hoog opgespeeld en men vroeg de wethouder van onderwijs, Mr. de Vries, om de moed te hebben om in te grijpen. Het

vergrijs was des te erger omdat de ouders van die leerlingen grotendeels “min- of onvermogen” waren.

De wethouder concludeerde dat er niets was bewezen en de zaak liep met een sissers af toen de collega’s van school nr. 129 zich terugtrokken van ACTOVO.

“Aanschouwingsonderwijs”

Een onderwijzer gaf les door vooral veel te vertellen en alles klassikaal uit te leggen.

Maar om de schoolvakken volgens de schoolwet goed te kunnen onderwijzen en door de invoering van de leerplicht in 1901 was er een dringende behoefte aan leermiddelen. Zowel aan aanschouwelijkheidsmateriaal als aan schoolboeken, de zgn. methoden.

In 1857 verschenen de eerste schoolplaten, de eerste visuele leermiddelen in het kader van het aanschouwingsonderwijs zoals deze onderwijsvernieuwing werd genoemd.

Een schoolplaat of een plaat voor het aanschouwingsonderwijs werd gebruikt als illustratie bij de verhalen die de schoolmeester vertelde.

In 1898 had een doorsnee lagere school de beschikking over ouderwetse projectoren met (half) doorzichtige afbeeldingen zoals als toverlantaarns (episcopen) en sciopticons. Men vertoonde halfdoorzichtige, bedrukte papieren stroken papier of doorzichtige positieve glasdia’s.

Met een epidiascoop, die een spiegel bevatte, kon men prenten uit bijvoorbeeld boeken projecteren op een scherm.²⁰ Het was de voorloper van de overheadprojector.

Het moet voor de leerlingen een bijzonder moment geweest zijn als de toverlantaarn gepakt werd. Ook kon een vertoning een speciaal karakter krijgen tijdens een voor dat doel georganiseerd moment. Broekhuijsen organiseerde bijvoorbeeld samen met de kindercommissie van de vakbond middagen voor kinderen van vakbondsleden waarop lichtbeelden werden vertoond, die ook toegankelijk waren voor andere kinderen. De toegangsprijs bedroeg 3 cent per kind.²¹

Afbeelding 8 Episcopus of Toverlantaarn

De firma Merkelbach²² in Amsterdam, waarover later meer, maakte in die tijd stereofotokaarten²³, zogenaamde stereogrammen, die men thuis met behulp van een stereoscoop kon bekijken. Deze kaarten waren relatief eenvoudig in het gebruik en populair onder de bevolking. Het was een 'groeimarkt'.

Het was de verdienste van Broekhuijsen, die de stereofotokaarten voor de uitgever ordende, beschreef en introduceerde als individueel leermiddel in het aanschouwelijkheidsonderwijs.

Broekhuijsen gaf tips voor het gebruik in de klas. Hij zag de stereofotokaarten als een aanvulling op de toen in gebruik zijnde wandplaten voor het onderwijs van ten Have en van Bos. Vervolgens kon de gebruiker thuis of op school de genoemde plaats opzoeken in een atlas. De stereofotokaarten vestigden de aandacht op een bepaald onderdeel of merkwaardigheid van een bepaalde plaats in een land. Door als leerling een stereoscoop te pakken en een kaart te bekijken, doorbrak Broekhuijsen met deze werkvorm het strikt klassikale onderwijs dat toen de boventoon voerde.

Uit verschillende teksten blijkt dat men het kind in de hoogste klassen de blik wilde laten verruimen. Veel kinderen kwamen namelijk niet verder dan hun eigen buurt. De kaarten ondersteunden de onderwijzers in hun vormende taak.

Rond de eeuwwisseling verschenen er uitgewerkte methoden en leerboeken. Martien Broekhuijsen zijn vader had een leerboek hoofdrekken geschreven. Een schoolflora kwam in 1883 uit bij Noordhoff in Groningen en een atlas verscheen bij Wolters.²⁴ Schoolhoofden met een interesse in aardrijkskunde gingen aardrijkskundeboeken schrijven.

Voor het aardrijkskundeonderwijs volgde men een synthetische leergang, waarbij werd begonnen in de eigen omgeving van de leerling. Later werd dit uitgebreid naar provincie, Nederland, Europa en de wereld. Deze opbouw in dit schoolvak gebruikte Broekhuijsen en is nog steeds van kracht.

Afbeelding 9 Klassenfoto Lepelstraatschool 1933

Aardrijkskundige Beeldengalerij voor de scholen

De foto's werden uitgegeven door Merkelbach & Co. De voorzijde van de stereofotokaarten werd voorzien van twee foto's die tezamen een stereofoto vormde. De achterzijde vulde Broekhuijsen volgens een vast stramien. Onder zijn naam als auteur en zijn beroep, t.w. "Hoofd eener school te Amsterdam" stonden de collectie vermeld, het nummer van de kaart en het onderwerp. Bij de meeste foto's heeft Broekhuijsen een korte toelichting geschreven, die de kijker hielpen bij het beschouwen en interpreteren van het geboden beeld.

De kaarten, die de makers "platen" noemden, werden naar inhoud ingedeeld in een collectie. De indeling in de collecties volgde de traditionele opbouw van het vak Aardrijkskunde, zoals hierboven beschreven:²⁵

- A. Nederland, 30 platen
- B. Europa, 26 platen
- C. Werelddelen, 18 platen
- D. West-Indië, 30 platen
- E. Nederland, 20 platen (aanvulling op A)
- F. Nederland, 20 platen (idem)
- G. Zuid-Afrika, 34 platen
- H. China en Japan, 24 platen

I. Amerika, 24 platen

K. "Van alles wat", 48 platen²⁶

Volgens dit overzicht bevatte de beeldengalerij 274 platen. Een plaat kostte in het begin van de eeuw 25 cent. In 1901 kostte een collectie fl. 6,50, een stereoscoop fl. 0,50. Zowel complete collecties als stereofotokaarten per stuk konden worden besteld. Op verzoek kon een stereoscoop erbij geleverd worden.

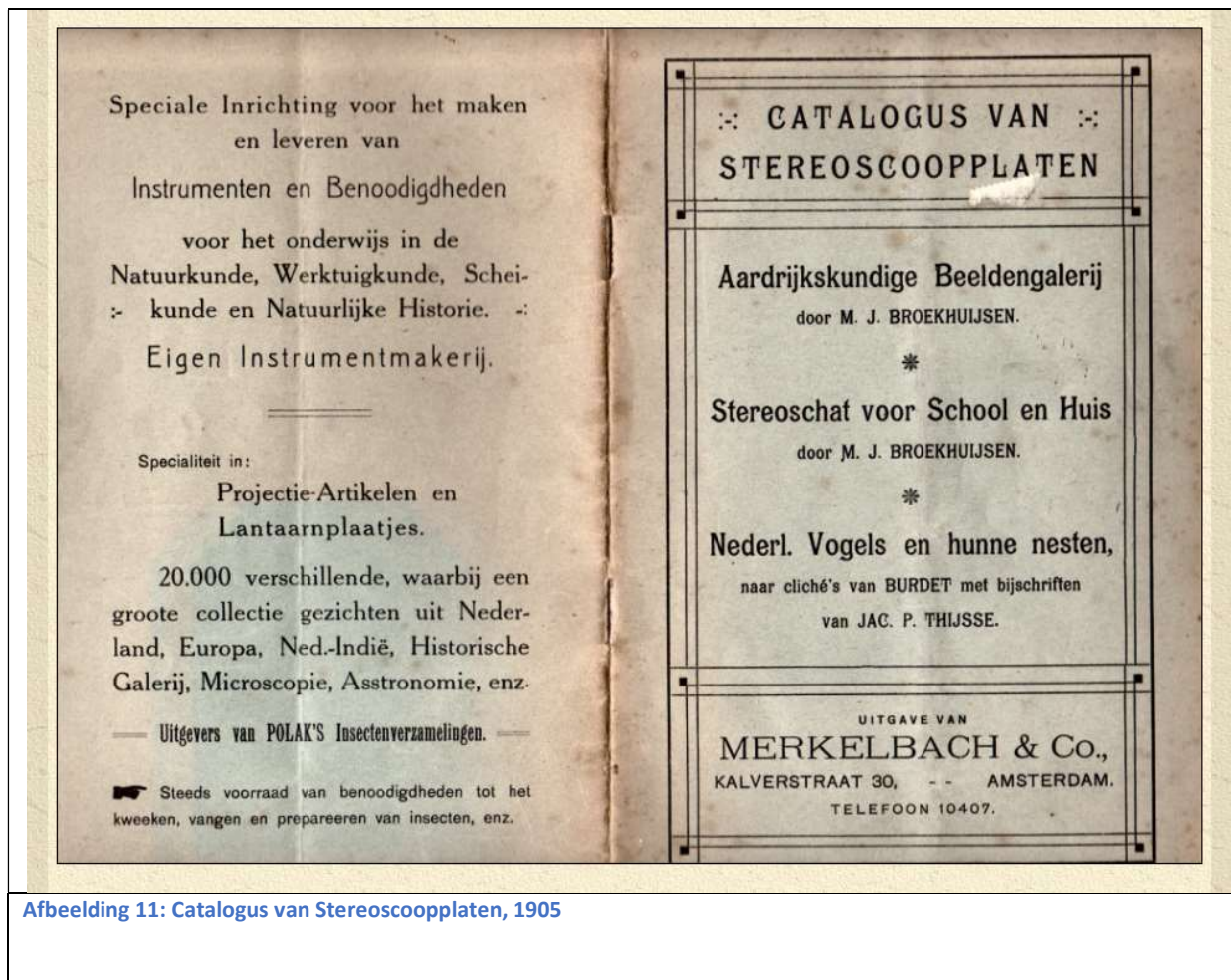

Afbeelding 10: Stereoscoop of stereokijker

De collecties werden in 1905 beschreven in een catalogus²⁷ die tevens werd gezien als een reclamefolder. De catalogus eindigde met aanbevelingen en beoordelingen van leraren aardrijkskunde en schoolhoofden, die vol lof waren.

Gebruikers zagen ze ook als uitstekend leermiddel voor het voortgezet onderwijs en de kweek- en normaalscholen.

In de vakbondsbladen en uitgaven van verenigingen van onderwijzers werden de stereofotokaarten geprezen als middel om het vak Aardrijkskunde in te voeren in het lager en voortgezet onderwijs.

Afbeelding 11: Catalogus van Stereoscoopplaten, 1905

Alles bij elkaar kan men zeggen dat het onderwijs een vrije markt was en een openbare lagere school vrij autonoom functioneerde. De gemeente vormde een bestuur op afstand met een afdeling onderwijs op het stadhuis, die zich vooral bezig hield met organisatie en beheer van het gebouw. Meubilair en leermiddelen werden ten behoeve van de scholen opgeslagen in het "Gemeentelijk Schoolmagazijn" aan de Prinsengracht.

Die autonomie zorgde ervoor dat een schoolhoofd goed kon bijverdienen, al lag het gevaar van belangenverstrengeling op de loer, zoals uit het voorgaande is gebleken.

Door het opzetten van cursussen voor de scholing en nascholing van onderwijzers en door het ontwikkelen en uitgeven als auteur van stereofotokaarten voor de thuismarkt en voor het onderwijs ontving Broekhuijsen neveninkomsten op zijn salaris als schoolhoofd.

Merkelbach & Co

Een belangrijke partner in zaken voor Broekhuijsen was de firma Merkelbach & Co. Deze was ontstaan uit Merkelbach & Zoon en had als doel het produceren van zeep, wat leidde tot de roemruchte "Haarlemmer olie". De zoon van de eigenaar, J.W. Merkelbach junior, was meer geïnteresseerd in moderne techniek, zoals de toverlantaarn waarmee hij lezingen met lichtbeelden organiseerde. Ook bestelde hij bij Lumière in Frankrijk een camera met enkele glasplaten, die bedoeld was als speelgoed voor kinderen. Omdat het assortiment speelgoed groeide was men toe

aan een ruimer pand dat gevonden werd op de Nieuwendijk 57 – 59. De zaken gingen zo goed dat Merkelbach uitbreidde naar het Damrak, de Kalverstraat, de Utrechtsestraat en de Leidsestraat. De winkel op de Kalverstraat nr. 30 verkocht naast toverlantaarns ook stoommachines, treintjes, boten, mechanisch speelgoed en stereofotokaarten.²⁸

De firma ontwikkelde zelf apparaten, maakten speelgoed in hun fabriek in Amsterdam Noord en op de bovenverdieping van de zaak aan de Nieuwendijk. Zij leverden veel goederen aan het onderwijs. Er was op scholen behoefte aan werkende modellen van technische apparaten en machines zoals Maagdenburger halve bollen en dergelijke.

Merkelbach produceerde veel stereofotokaarten. Fotografen werden erop uitgestuurd om in alle delen van de wereld bezienswaardigheden vast te leggen. Daarnaast kocht het bedrijf ook stereofotokaarten in bij Franse en Belgische uitgevers. Deze kaarten werden aan particulieren verkocht, samen met een stereokijker. Iedere kaart bevatte twee verschillende foto's met dezelfde voorstelling. Met het linker oog bekeek je de linker foto en met het rechter de rechter. Met behulp van een stereokijker waar twee lenzen in zaten, werden voor het zicht de twee beelden over elkaar heen geschoven en ontstond er diepte in het beeld. Met enige oefening kon je ook zonder kijker diepte zien. Door ontspannen naar de kaart te kijken zag je drie beelden, waarbij het middelste "stereo" werd.

Er waren en zijn verschillende, eenvoudige manieren om twee foto's te maken die samensmelten tot een stereobeeld: op een statief, door een stap opzij te doen en met een camera met twee lenzen. Ook kon de drukker stereobeeld manipuleren door enkele foto's twee keer verschillend af te drukken door links en rechts enkele millimeters af te snijden, zolang de horizontale lijnen maar gelijk bleven. Deze praktijk was het goedkoopst en zal het meest zijn toegepast, vooral bij landschappen. Van alle foto's werd een cliché gemaakt en dat werd afgedrukt op wit papier. Het drukwerk werd vervolgens op een voorgedrukte, geel gekleurde kartonnen kaart geplakt.

De gemeente Amsterdam kocht in grote hoeveelheden tekenmaterialen, poppen en naaigerei bij Merkelbach in. De spullen werden met een handkar opgehaald, opgeslagen in het magazijn en verdeeld over de gemeentescholen.

De opslag in het "Gemeentelijk Schoolmagazijn", dat enige tijd (tussen 1903 en 1928) in het onderhuis aan de Prinsengracht 479 was gevestigd, werd beheerd door Mevr. Adelheid Johanna Diepgrond, onderwijzeres te Amsterdam (telefoon 236469).²⁹

Hier lagen ook de voorraden stereofotokaarten, die de gemeente had inkocht als leermiddel ten behoeve van de scholen. Het schoolmagazijn groeide al snel uit zijn jas en verhuisde in 1928.

Catalogus en prospectus

Het duo Merkelbach en Broekhuijsen waren vertrouwde namen in het onderwijs geworden. Zij namen de productie van stereofotokaarten voortvarend ter hand; "stereoscoopplaten", zoals zij ze zelf noemden wat blijkt uit de CATALOGUS VAN STEREOSCOOPPLATEN, Uitgave van Merkelbach & Co, uit 1905³⁰. Als besteladres werd Kalverstraat 30 vermeld. Volgens de uitgever had Broekhuijsen een keuze gemaakt uit dertigduizend platen.

Naast de aardrijkskundige beeldengalerij van Broekhuijsen gaf Merkelbach samen met Burdet en Jac. Thijssse in 1912 ook een serie uit van 25 stereofoto's van vogels, gefotografeerde tussen 1909 en 1911: "Nederlandse Vogels en hunne nesten, naar clichés van Burdet met een toelichting van Jac. P. Thijssse." Burdet was vogelaar en amateur fotograaf.

Vanwege het grote succes van de stereofotokaarten in het onderwijs werden onder de naam "Stereoschat voor school en huis" ruim 500 stereofotokaarten uitgegeven voor de thuismarkt, eveneens met Broekhuijsen als auteur.

De kaarten werden ingekocht bij een andere uitgever, w.s. in Vlaanderen. De stereofoto's waren direct afgedrukt op wit glanzend karton, wat de indruk van een echte fotoafdruk versterkte.

Op de achterkant stond het onderwerp in vier talen vermeld: Nederlands, Duits, Engels en Frans.

De oorspronkelijke kaarten hadden een nummer. Broekhuijsen stempelde een ander nummer op de kaarten en zo werden zij in het prospectus opgenomen.

Naast het nummerstempel in paarsblauwe inkt werd ook Merkelbach genoemd en kreeg iedere kaart een afdruk van de handtekening van Broekhuijsen zelf.

De onderwerpen waren aardrijkskundige begrippen, bijzondere voorstellingen en dieren. Deze kaarten speelden in op de behoefte aan exotische afbeeldingen vanuit de hele wereld. Zij kostten 10 cent per stuk bij de afname van ten minste 10 kaarten.

Een rustige oudedag

Na een werkzaam leven bleef het echtpaar Broekhuijsen in de J.M. Coenenstraat wonen. Ruim na de oorlog, op 28 maart 1950 verhuisden Nel en Martien naar de Brediusweg 24 te Bussum, alwaar zij een ruime villa konden betrekken.

Afbeelding12 Brediusweg 24, Bussum. Villa van de Familie Broekhuijsen.

Zij woonden er nog enige jaren, samen met wisselende familieleden.
Tante Nel overleed op 13-5-1954 te Bussum op 81-jarige leeftijd.

Oom Martien overleed daar ook op 2 juni 1956 in de leeftijd van 84 jaar. Hij werd gecremeerd in Velsen-Driehuis op 6 juni 1956.³¹

Heden overleed zacht en kalm in de ouderdom van 84 jaar.

MARTIEN JOHAN BROEKHUIJSEN,
Oud-Hoofd ener School in Amsterdam,
Oud-Directeur van de A.C.T.O.V.O.

Namens Kinderen, Be-
huwd- en Kleinkinderen
A. A. H. BROEKHUIJSEN
Bussum, 2 juni 1956.

Correspondentie-adres:
Riouwstr. 32, 's-Gravenhage.

Op uitdrukkelijk verzoek
geen bezoek; geen bloemen
en geen toespraken.

De crematie zal plaats vin-
den te Velsen, woensdag 6
juni a.s., na aankomst van
trein 13.02 uur Halte Drie-
huis-Westerveid.

Afbeelding 13 Overlijdensadvertentie

Nawoord

Mijn speurtocht naar de persoon van Martien Broekhuijsen en de achtergronden van zijn stereofotokaarten heeft mij veel opgeleverd. Nooit heb ik geweten dat de stapel stereofotokaarten die ik erfde van mijn vader – enthousiast stereofotograaf – zoveel geschiedenislessen te bieden had. Als fotograaf en onderwijsman heb ik veel geleerd over de opkomst van beide vakgebieden. De stad Amsterdam die zoveel geheimen heeft opgeslagen in haar archieven is een onuitputtelijke bron voor mij geweest.

Naast de bronnen zoals vermeld in het notenapparaat zijn twee publicaties van grote waarde gebleken. Door “Van Toverlantaarn Tot Televisie” te lezen komt men veel te weten over het belang van de firma Merkelbach voor de ontwikkeling van de fotografie en over de stad Amsterdam waarin de familie Merkelbach hun sporen hebben achtergelaten.³²

Dr. Hans Rooseboom, hoofd curator fotografie van het Rijksmuseum, heeft mij met zijn dissertatie teruggevoerd naar de 19de eeuw en mij bewust gemaakt van de opkomst van de fotografie en de rol van fotografen daarin.³³ Hij heeft grote belangstelling getoond voor de collectie stereofotokaarten die ik hem heb aangeboden. Zijn belangrijkste argument om deze te aanvaarden is dat er achter deze foto's mogelijk een verhaal schuilt. Dat stimuleerde mij om de bouwstenen voor dat verhaal bij elkaar te zoeken.

Tijdens het speuren en ontdekken was een familielid van Broekhuijsen zo behulpzaam om mij te woord te staan en was zijn zus bereid om het openbare deel van het familiearchief met mij te delen. Hierbij dank ik Martien en Nijnke Broekhuijsen voor hun informatie.

Otto Goedhart van “Fotospotto” heeft zijn interesse in oude fotografie met mij uitvoerig gedeeld, waaronder scans en exemplaren van de collectie Broekhuijsen.

Bert Hebing bezit een omvangrijke bibliotheek over de stad Amsterdam, welke ik mocht raadplegen. Fred Kelpin kon mij uitvoerig informeren over hoe het werk van een schoolhoofd op een openbare school in Amsterdam zoals dat er vroeger uitgezien kan hebben.

M.b.t. het onderdeel toverlantaarn en de catalogus van Broekhuijsen ben ik Henc de Roo van “Luikerwaal” erkentelijk voor zijn informatie en toestemming voor het publiceren van enkele afbeeldingen.

Als kind heb ik gebiologeerd gekeken naar de stereodia's van mijn vader wanneer die bij ons thuis werden geprojecteerd met zijn zelfgebouwde projector. Het heeft mij niet meer los gelaten.

Ton de Zwart, Amsterdam – Duivendrecht, 13 april 2024

Noten

¹ Mozes werd in 1851 hij “kweekeling te Sneek”. In oktober 1851 haalde hij het diploma “schoolonderwijzer van den vierden of laagsten rang” en op 31 maart 1853 de “Akte van algemeene toelating tot schoolonderwijzer van den derden rang”.

Mozes leerde het vak van onderwijzer in de praktijk. Je werd in de leer gedaan bij een schoolmeester en verwierf zo de kennis die nodig was voor het examen vierde, derde, tweede en eerste rang.

Op 5 november 1861 werd hij het eerste schoolhoofd op de nieuwe openbare school van Maasdijk. Zijn eerste huwelijk was met Martina Verheul te Naaldwijk. Op 2 april 1868 verhuisde Mozes met zijn vrouw en kinderen naar Voorburg. Mozes werd hoofdonderwijzer op de Dorpsschool in Voorburg. Toen zijn vrouw overleed, trouwde Mozes met zijn schoonzus Antje, te Voorburg.

In 1873 schreef Mozes een leerboek “Hoe men kinderen uit het hoofd leert rekenen”. Hij kreeg eens een zilveren inktstel cadeau van Prinses Marianne, de dochter van Koning Willem I, als dank voor zijn goede werk als hoofdonderwijzer op haar school in Voorburg.

² https://archieff.amsterdam/indexen/bevolkingsregisters_1874-1893 EN
https://archieff.amsterdam/indexen/overgenomen_delen_1892-1920

³ Scholen met een nummer waren gratis toegankelijk, zogenaamde armenscholen. Een eerste klasse school was volledig gesubsidieerd. Het salaris van de leerkracht hing af van het aantal leerlingen. Rond 1890 bedroeg dat ongeveer fl. 500,00 per jaar. Een tweede klasse school droeg geen nummer maar een letter. De ouders betaalden daar een beetje schoolgeld.

⁴ Nieuws van de Dag, 8 maart 1897

⁵ Het Nieuws van de Dag: Kleine Courant. 26 maart 1897

⁶ Bron: <https://www.wiewaswie.nl/nl/detail/22239869>

⁷ <http://www.theobakker.net/pdf/weesperstraat.pdf>

⁸ Nieuw Israelietisch Weekblad, 12 juli 1929, 19 juli 1929. Enz.

⁹ Het Volk. Dagblad voor de Arbeiderspartij. 9 december 1933

¹⁰ Vanaf september 1941 moest in het gebouw een Joodse HBS, onderdeel van het Joods Lyceum, gehuisvest worden.¹⁰ In het najaar van 1943 hief de bezetter deze Joodse school op, waarna een dependance van het Amstellyceum in het leegstaande gebouw trok, tot 1 april 1946.

Tenslotte kwam Ambachtschool Patrimonium met de afdelingen auto- en elektratechniek erin. Met de komst van de Weesperstraat werd het schoolgebouw in december 1963 gesloopt. De plaats waar het schoolgebouw heeft gestaan is nog zichtbaar. Er bevindt zich nu in de Lepelstraat op de hoek met de Weesperstraat een ruime kinderspeelplaats.

¹¹ Zie voetnoot 26

¹² “Opleiding tot Onderwijzer(es), In: Algemeen Handelsblad van 31 augustus 1933

¹³ Nieuw Israelietisch Weekblad, 12 juli 1929

¹⁴ De leerkrachtensalarissen kwamen voor rekening van het Rijk, terwijl de gemeente zorgde voor (bekostiging van) schoolgebouwen en leermiddelen.

Meestal stond een schoolhoofd één dag voor de klas. Afhankelijk van de interesse en vooropleiding hielden schoolhoofden zich vooral bezig met het schrijven van lesboeken – de schoolmethoden – , het ontwikkelen en uitgeven van leermiddelen en het opleiden en begeleiden van onderwijzers in de praktijk.

Sedert de jaren twintig van de twintigste eeuw was er sprake van normale lessen of normaallessen, een term uit de Onderwijswet van 1857. In deze wet werd voor het eerst ook gesproken over opleiding tot onderwijzers. Deze normaallessen werden als regel gegeven door hoofden van scholen. Dit gebeurde na schooltijd en op zaterdagen. Zie noot 13.

¹⁵ Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij. 10 mei 1933

¹⁶ Als je schoolhoofd wilde worden moest je de hoofdakte halen, een aparte akte gescheiden in A en B. Ook moest je de andere aktes halen, C t/m K.

¹⁷ De normaalschool is een verouderde benaming voor het schooltype waar onderwijzers opgeleid werden. De term is afkomstig van de Franse instelling "École normale primaire", die tijdens het Franse bewind ook in de Nederlanden werd opgericht. Tegenwoordig is deze vorm van her- en bijscholing weer geheel terug met het verschijnsel "opleiden in de school".

Na het in werking treden van de onderwijswet-Mackay (1889) kwamen dit soort particuliere opleidingen in aanmerking voor subsidie van de overheid. De Lager Onderwijswet van 1920 maakte aan de mogelijkheid van opleidingsklassen een definitief einde.

¹⁸ Het Nieuws van de Dag: Kleine Courant. 22 juli 1912

¹⁹ "Uw zoon of dochter wil onderwijzer(es) worden? In: Algemeen Handelsblad van 6 augustus 1927.

²⁰ Informatie over de hoofdakte e.a. in gesprek met Fred Kelpin, Maastricht en voormalig "Schoolhoofd in Amsterdam", december 2018.

²¹ Het Volk: dagblad voor de arbeiderspartij. 12 augustus 1929

²² Zie voetnoot 31

²³ Nederlandse Vereniging voor Stereofotografie. www.stereofotografie.nl

²⁴ <https://www.noordhoffuitgevers.nl/noordhoff-uitgevers/over-ons/onze-geschiedenis>

²⁵ Stereoschat voor school en huis, catalogus van 1905, Bron: Luikerwaal, zie voetnoot 9

²⁶ Een collectie J ontbreekt in de catalogus van 1905

²⁷ Zie voetnoot 15

²⁸ Was de Kalverstraat toch meer een speelgoedwinkel, waar kinderachtig over werd gedaan, op de Nieuwendijk bleef de nadruk op techniek liggen en met name op de "photographie". Hier verkocht men al in 1898 toverlantaarns, sciopicons, glasdia's voor projectie, telefoons en elektrische deurbellen. In de tachtiger jaren leverde Merkelbach een toverlantaarn en een groot aantal toverlantaarnplaatjes aan het Koninklijk Huis.

De zaken werden voortgezet door de kinderen Merkelbach die in 1905 een fotoatelier begonnen op de 5de verdieping van het Hirschgebouw aan het Leidseplein.

Atelier Merkelbach had zich gespecialiseerd in "Fotografische Kunstnijverheid" en in 1914 bestond het aanbod uit: portretten, interieur- en architectuuroptnames, vergrotingen en fotoafdrukken. Dit alles kon worden uitgevoerd in houtskool, pastelkrijt en aquarelverf.

²⁹ Woonkaart Gemeentearchief Amsterdam en Stereofotokaart Broekhuysen

³⁰ https://www.luikerwaal.com/newframe_nl.htm?/catalogus_merkelbach_nl.htm Auteur en verzamelaar Henc de Roo, Huizen

³¹ FAMILIE BROEKHUIJSEN vanaf begin 18e eeuw. Samenvatting door Nijnke Koopman-Broekhuijsen, 2018.
Privéarchief

³² Bakkers, J. (1970). Van toverlantaarn tot televisie. Een handvol herinneringen aan 125 jaar Merkelbach & Co.
Jubileumuitgave Merkelbach, Amsterdam

³³ Rooseboom, H. (2008). De schaduw van de fotograaf. Positie en status van een nieuw beroep 1839-1889.
Primavera Pers. Leiden.